International Journal of Sanskrit Research 2019; 5(4): 67-68

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2019; 5(4): 67-68
© 2019 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 04-05-2019
Accepted: 07-06-2019

मीनाक्षी व्यास
शोधच्छात्रा, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,
नवदेहली, भारत

बाणभट्टविरचितायाः कादम्बर्याः जनजीवनोपयोगि साहित्यिकं वैशिष्ट्यम्

मीनाक्षी व्यास

सारांश
महाकविबाणभट्टविरचिता कादम्बरी संस्कृतसाहित्यजगतः उत्कृष्टा कृतिरस्ति। साहित्यस्य सर्जनगतं मूलोद्देश्यं जनमङ्गलमत्र पूर्णरूपेण समाहितमस्ति। बाणभट्टः मानवीयसन्दर्भे प्रणयस्य यच्चित्रणमुपस्थापयति तद् भवतु नाम पाठकानां मनसोऽनुरञ्जनाय स्यात् तथापि लौकिकानामादर्शाणां प्रस्तुतिर्मानवीयचारित्र्यस्य मर्यादानुबद्धा यादृशी अत्र चित्रिता सा मानवमात्रस्य कृते नूनं मार्गदर्शिणी अस्तीत्यत्र नास्ति संशीतिलेशः। कामस्य पुरुषार्थरूपताया निदर्शनं बाणभट्टस्य लक्ष्यमासीत् येन उत्तमं गार्हस्थ्यं स्यादिति चेत् समाजस्य आदर्शस्वरूपोपस्थापने तदीयं योगदानं भवेत्। बाणभट्टस्य पात्राणि उदात्तचारित्र्यस्य निदर्शनानि सन्ति। तेषां चिन्तने मानवीयमर्यादानुबद्धा गुणगणसरणिः सुतरां प्रवहति। यथा

''धैर्यधना हि साधवः। किं यः कश्चित् प्राकृत इव विक्लवीभवन्तमात्मानं न रूणत्सि। कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्यैवं कृतः। क्व ते धैर्यम्? क्वासाविन्द्रियजयः? निरूपकारकारको गुरूपदेशविवेकः। निष्प्रयोजना प्रबुद्धता। निष्कारणं ज्ञानम् यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते''[1]

पात्राणां चरित्रचित्रणे बाणभट्टस्य बुद्धेश्चमत्कारः वस्तुतोऽभूतपूर्वोऽवर्तत। सर्वेषां पात्राणां कर्मप्रवृ्Ztः सामाजिकस्थितेर्विरूद्धं नैव लक्ष्यते। पत्रलेखाया विषये कञ्चुकी चन्द्रापीडं यद् वदति तत्र सामाजिकदृष्ट्या स्त्रियं प्रति उदाŽामानवीयदृष्टिकोणस्य परिचयोऽभिमुखमायाति –

''कुमार भवतो माता महादेवी विलासवती विज्ञापयति यत्कन्येयं पराजितस्य कुलूतेश्वरस्य दुहिता बन्दीभूता। अस्या नाम पत्रलेखा। तामेनां राजकन्यामियन्तं कालं दुहितृनिर्विशेषेणाहमपालयन्। सा प्रतमेषा तव ता बूलकरङ्कवाहिनी भवत्विति प्रहिणोमि। नेयं साधारणपरिजनवद्गणनीया, अपितु बालिकेव लालनीया, स्वचित्तवृत्तिरिव निवारणीया चापलात्, शिष्येव दर्शनीया, सुहृदिव च निखिलेषु विस्र भव्यापारेष्वन्तरङ्गीकरणीया। किञ्च तादृक्षु कर्मस्वियं कल्याणी योजनीया यथेयं तवातिचिरपरिचारिका भवेदिति।''[2]

नायिकायाः कादम्बर्याश्चित्रणेऽपि बाणभट्टः स्वकीयसूक्ष्मदर्शितायाः मानसिककल्पनायाश्च समग्रसम्पत्तेरुपयोगो विहितः। मानवजीवनस्थितेर्हि निखिलस्वरूपाणां वर्णनं तेनात्यधिकपर्यालोचनेन प्रस्तुतम्। चारित्र्यसापेक्षं जीवनमेव जीवनं नान्यदिति बोधयितुं चन्द्रापीडः कादम्बरीं प्रति तत्परिचारिकाया विषयं लक्ष्यीकृत्य कथयति –

''देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद् युक्तं यन्ननिवारयतीमां चपलां दुष्टदासीं अथवा देव्यापिकथितैव निस्स्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहङ्गाय प्रयच्छन्त्या। किमिदानीमिदं करोतु यदेतत् सापत्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः, परं परिभवस्थानम्। इयमेव केवलमतिधीरा यदनयानेन दौर्भाग्यगरि णा जातवैराग्यया विषं वा नास्त्वादितम्। अनलो वा नास्वादितः अनशनं वा नाङ्गीकृतम्। न ह्येवंविधम् अपरमस्ति योषितां लघि नः कारणम्।''[3]

मानवजीवने सात्त्विकताया महत्त्वमपि बाणभट्टोऽत्र दर्शयितुकामोऽभिनन्दनीयोऽस्ति पाठकानाम्। मानवता सात्त्विकतयैव सुरक्षिता भवतीति सः स्वयं स यग् वेत्ति। जाबाल्याश्रमवर्णने सात्त्विकताया यन्निदर्शनं तेनोपस्थापितं तद् वस्तुतोऽन्यत्र दुर्लभतरमेवास्ति। मानवमनः तत्पठित्वा सहजानुरागमनुभवति। यथा –

Correspondence
मीनाक्षी व्यास
शोधच्छात्रा, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,
नवदेहली, भारत

''यत्र च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयः परिणामे द्विजपतनं, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमŽवम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजङ्गमानां भोगः, श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः।''[4]

कादम्बर्यां वर्णितः प्रेमाऽपि सविशेष एव यत्र जन्मान्तरानुबन्धित्वेनतदीयं दाढ्र्यं विशेषेणं संसूचितम्। तत्र च कुत्रापि वासनामूलकस्य कामस्य कृते नास्ति स्थानम्। बाणभट्टेन यादृशी मनोरमा प्रणयकथाऽत्रोपस्थापिता तस्यां प्रणयोऽपि बाह्यचाकचिक्येनोत्पन्नरूपेच्छाया उपरि केवलामनुशक्तिमेव न प्ररुटयति, अपितु द्वयोः सहृदययोरन्तस्तलस्य परस्परबन्धनविधायकोऽनेकजन्मपर्यन्तं स्वस्याभिव्यक्तिकारकोऽलौकिकानन्दोत्पादको विकारोऽस्ति। सत्यपि प्रणयस्य मनोविकारत्वे कामविकारेण नापेक्षितः स बन्धोऽस्येति मानवस्योत्कर्षाय चारित्र्यसापेक्षत्वमत्रोपस्थापितम्। कामविकारं विषयीकृत्य कपिञ्जलः स्वमित्रं पुण्डरीकं निर्भर्त्सयति -

''यदेतदारब्धं भवता, किमिदं गुरुभिरूपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माजर्नोपायोऽयम्। का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु भवतः? स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति कुवलयमालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगाहते रत्नम् इति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति, मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुशलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः सुखबुद्धिमारोपयति। अधिगतविषम तŽवोऽपि कस्मात् खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहति, यतो न निवारयसि प्रबलरजः प्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः। कोऽयमनङ्गो नाम धैर्यमवलम्ब्य निर्भत्र्स्यतामयं दुराचारः।''[5]

एवं काद बर्यां साहित्यस्य यत् स्वरूपं विद्यते तद् वस्तुतो जनजीवनोपयोगि अस्ति। काद बर्याः पात्रेषु संवेदनशीलता मानवताया दृष्टिकोणेन पर्याप्तं प्रशस्या वर्तते। खगोऽपि शुकशावकोऽत्र शबराणां दुष्कृत्यान्यवलोक्य भृशं चिन्तयति। एवमेव स्वपितृमरणमुपलक्ष्याप्यसावात्मनोऽन्तर्निगूढां व्यथामेवमभिव्यनक्ति -

''धिङ्मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम्। अहो सोढपितृमरणशोकदारुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते। खलं हि खलु मे हृदयम्। अहं हि लोकान्तरमुपगतायाम बायां निय य शोकावेगमाप्रसवदिवसात् परिणतवयसाऽपि सता तातेन तैस्तैरूपायैः संवर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत् परिपालितः तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम्। अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः यदुपकारिणमपि तातमद्यापि गच्छन्तं नानुगच्छन्ति।''[6]

काद बर्या वर्णनानां प्रभावातिशयस्तु सहृदयजनसंवेद्य एवेति वक्तुं शक्यते। मानवजीवनस्य समेषां पक्षाणां मार्मिकी अभिव्यंजना न केवलमत्र मानवतां सन्दिशति अपितु मानवमात्रं मानवतायाः संरक्षणाय विवशीकरोति। अलंकृतगद्यशैल्यां विरचितेयं कृति साहित्यसमालोचकानप्याकर्षत्येव सहजम्। समालोचकानां मतानुसारं तु रसालङ्कारयोर्मृदुतरसन्निवेशे भाषाभावयोश्च समुचितसामञ्जस्ये कल्पनावर्णनयोरनुरूपसङ्घटने बाणभट्टस्य रचनेयमद्वितीयाऽद्यापि प्राचीनार्वाचीनगद्यकथाकाव्यान्यतिशेते इति निर्विवादम्।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. ''धैर्यधना--------।'' (कादम्बरी पूर्वार्द्ध/पृ. 88)
2. ''कुमारभवतो,--------।'' (कादम्बरी, पृ. 329)
3. ''देव्यास्तु--------।'' (कादम्बरी, पृ. 563)
4. ''यत्र च महाभारते--------।'' (कादम्बरीकथामुख, पृ. 124)
5. ''यदेतदारब्धं--------।'' (कादम्बरीपूर्वार्द्ध, पृ. 459-460)
6. ''धिङ्मामकरूणं--------।'' (कादम्बरी, पृ. 107)